

CSÜLLÖG GÁBOR*

A FELVIDÉK TÖRTÉNETI RÉGIÓI

THE HISTORICAL REGIONS OF UPPER HUNGARY

ABSTRACT

Upper Hungary has been a region of great significance in Hungarian history. It simultaneously comprises a large geographical, cultural, linguistic, ethnic and ethnographic area. It is difficult to provide an exact definition for it or its borders since they depend on the particular historical era and field of science scrutinizing them. On the basis of both regionalism as well as the examination of the historical process of regionalization, it can be stated that this region has never been a uniform one since, in various historical periods, it has been divided into regional units of various character defined by connections in its spatial structure. Regionalization has never organized it into a separate region as it has Transylvania. Instead, several regions were formed from spatial connections during the past centuries. Moreover, in certain periods of history, the state itself formed a number of political regions as well. By the end of the 19th century, Upper Hungary had lost some of its earlier historical and spatial-structural character and, therefore, has been generally defined on the basis of its regional as well as complex ethnic characteristics.

1. Magyarország és a Felvidék regionális tagolódásának történeti jellemzői

A Felvidék meghatározó történeti tere Magyarország múltjának. Egyszerre jelent földrajzi, és sajátosan összetett kulturális, nyelvi, etnikai és néprajzi nagytájat. Pontos definícióját, kiterjedését nehéz meghatározni, hiszen az történeti kortól és tudományterülettől is függő. A regionalizmus és a regionalizáció történeti folyamatának vizsgálata alapján elmondható, hogy a térség soha nem volt egységes és a különböző történeti korszakokban az ország térszerkezeti összefüggései alapján több, részben eltérő jellegű téregységre, régióra tagolódva jelent meg.

Azonban a régió meghatározás sem egyértelmű. Ezt a fogalmat sok tudomány (földrajz, történelem, régészet, néprajz, gazdaságtudományok stb.) használja és az alapjelentésén – összefüggő, vagy összekapcsolható térség – túl, tudományoként más-más az értelmezése. Adott vizsgálatnál tehát szükséges definiálni a pontos értelmezést. A magyar történeti földrajzi szakirodalomban a Kárpát-medence történeti téregységeinek lehatárolásában két alapvető megközelítés létezik:

1. A nagytáji szerveződés funkcionális egységeire építő megfogalmazás hat nagy, kárpát¹-medencei régiót – Alföld, Kisalföld, Felvidék, Északkeleti-Felvidék, Erdély, Dunántúl – és egy külső, Karszt és Tengermellék különít el. A hat régió között a kapcsolódást a vásárvonalak teremtik meg.
2. A különböző térhasznosítású tájak közötti munkamegosztás által teremtett gazdasági jellege adja a következő értelmezési lehetőséget. Térszerkezeti értelmezése (Budapest, mint központ, Kisalföld és Nyugat-Dunántúl, Közép- és Dél-Dunántúl, Alföld, Felvidék, Ruténföld, Erdély, Délvidék, Horvátország) a 19. század polgári és gazdasági átalakulási folyamataihoz kapcsolható.²

* PhD, egyetemi adjunktus, ELTE TTK Környezet- és Tájföldrajzi Tanszék.

Alapvető földrajzi megközelítésben a régióknak több, a térbeli összefüggést kifejező kritériummal kell rendelkeznie:

- régióközpont, alközpontok,
- vonzásteretek,
- aktív téráramlások,
- domináns irányok csomópontokkal, mint térszerkezeti vonalak.

A régiókn belül a lokális terek között nem csak szomszédsági kapcsolat létezik, hanem a szerkezeti vonalakon, csomópontokon, vagy a régióközponton keresztül az egymástól távoliak közötti funkcionális térkapcsolatok is jellemzőek bizonyos gyakorisággal.³ Ebből adódóan a fő szerkezeti vonalakon és a régióközpont közelében a legerőteljesebbek és legösszetettebbek a térkapcsolatok, azoktól távolodva fokozatosan csökkennek. Kedvezőtlen természeti összetevők (zárt hegységek, nagyméretű árterek csekély települtsége) következtében a téráramlások jelentős mértékben lecsökkenhetnek és passzív, köztes, régiókhoz nem tartozó terek jöhetnek létre. Kedvezőbb esetben két jelentős központ vonzásteret összeérhet, így a térkapcsolatok alapján régióátfedések is kialakulhatnak. Az ilyen jellegű régiószerveződés több szinten megy végbe. Alapja a regionalitás és regionalizmus, a lokális terek gazdasági-társadalmi térkapcsolatainak szerveződése, majd ezek központ kialakító hierarchizálódása. Szabályozója és részbeni átformálója pedig az állam oldaláról megjelenő regionalizáció, amely elsősorban a központokon keresztül érvényesül (a központok vonzásterületére épül), azokat erősíti és bizonyos funkciókon keresztül konkrét területi keretet, lehatárolást is kialakít: vallási funkciók (egyházmegyék szervezése), gazdasági funkciók (pénzügyi kamarák létrehozása), közigazgatási funkciók (kerületek kialakítása). Ez utóbbi, a közigazgatási régió a magyar állam történetében ritkábban jelent meg (Habsburg főkapitányságok, II. József kerületei, a Bach korszak kerületei), elsősorban a bonyolult és összetett területi rendszer erőteljes politikai kötöttsége miatt.⁴ Mindezek alapján a régió állapotnak a történeti Magyarországon három szintjét, formáját különíthetjük el:

1. **A térkapcsolati/funkcionális régió**, a társadalom által az erőteljesebb energiájú érintkezési területeken egymáshoz kapcsolt eltérő tájak és térhasznosítási felszínek regionalizmus által összefüggően működtetett egysége.⁵ Kiterjedése – rögzített és jogi határok nélkül – alapvetően a központok áramlási vonalakon keresztül érvényesülő hatóterének függvénye.
2. A **politikai régió** a regionalizációs céloknak és érdekeknek megfelelően kialakított, jogilag rögzített, a regionalitás téregységei fölé emelt, közigazgatási, gazdaságirányítási, katonai és vallási funkciójú nagyobb téregységek. A legtöbb esetben, ha külön politikai célok nem indokolták, akkor kiterjedésükben megfelelő kompromisszummal, de igazodtak a regionalitás/regionalizmus által kialakított térségekhez (rögzített és jogi határokkal). Ilyenek voltak a dukátusok, a délvidéki bánóságok, az egyházmegyék, pénzügyi kamarák és a főkapitányságok, valamint a 18–19. században, katonai határörvidékek, II. József kerületei és a Bach korszak közigazgatási beosztásának területi egységei.
3. Változó tartalmú és szerepű **tartományként** jelent meg a részben önálló politikai keretet kapó Erdély, Szlavónia és Horvátország, amelyek belső felépítése összetettebb volt mint az ország többi részének.

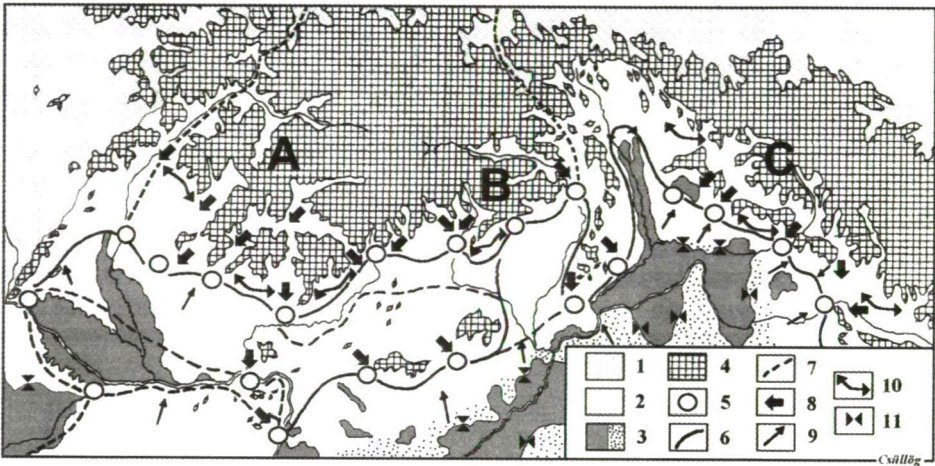
A Felvidék soha nem jelent meg a régiószerveződés egyik szintjeként sem egységes térségként. Térkapcsolati rendszere már a honfoglalás előtt is elkülönülő részekből állt és a magyar regionalizáció sem szervezte egy régióvá. Területén viszont már korán kialakult (a középkori magyar állam egységes kárpát-medencei térszerkezetébe illeszkedve) több meghatározó térkapcsolati régió és bizonyos korszakokban a hatalom politikai szándékaként megjelentek az ezekre épülő politikai régiók is.

2. Az államépítés meghatározó térségei: a Felvidék térszerkezete a 11–16. században

A táji felépítés, a folyóhálózattal összefüggő településrendszeri jellemzők, a központok vonzásterének irányjai, a korábbi térszerkezeti hatások és a külső hatóterek érvényesülése alapján⁶ kialakuló térszerkezeti és áramlási vonalak a regionalizációs folyamatokkal együtt két nagyobb, jól elhatárolható (Dunáninnen és Nyugat-Tiszáninnen) és egy kisebb, sokszor nem is a Felvidékhez sorolt, kevésbé markánsan megjelenő (Kelet-Tiszáninnen) térszerkezeti egységre tagolta a térséget (1. ábra).⁷

1. ábra. A Felvidék térszerkezete a 11–15. században

Figure 1. The spatial structure of Upper Hungary during 11th–15th century

1. külső térségek; 2. aktív térállapotú települészónák; 3. előtér: árterek és ártérperemi települések;
 4. háttér: erdős hegyvidékek; 5. központok; 6. országos térszerkezeti vonalak;
 7. regionális térszerkezeti vonalak; 8. völgyi irányok; 9. település zónák vonzásirányjai;
 10. központok közötti vonzásirányok; 11. ártérperemi érintkezési irányok
 A) Dunáninnen, B) Nyugat-Tiszáninnen, C) Kelet-Tiszáninnen
 (A szerző saját szerkesztése)

2.1. Dunáninnen

A Dunába futó Vág, Nyitra, Garam és az Ipoly folyók térségében a magyar területi szerveződés előtt is a Duna által közvetített folyamatos kelet–nyugati, valamint Itália felől, az Alpok keleti pereme mentén észak felé tartó évezredes áramlás határozta meg a népeségmozgások és letelepedések irányát. A kelta, germán és szláv népek az útvonalak leágazásai mentén jelentős letelepedési zónákat és hosszan fennmaradó területi struktúrákat alakítottak ki. Ezzel összefüggésben vált a terület a rómaiak által gazdaságilag befolyásolt előtérre. Ezek a térszerktúrák és a romanizációs gazdasági, majd vallási hatások kihatottak a morva szerveződésre, amely bizonyos vonatkozásokban előképe volt az itteni magyar térhasznosításnak.

A térség legkorábbi regionalizációs téregységei a Nyitrai Dukátus és az Esztergomi egyházmegye korai formája szinte teljesen lefedték a korai térfoglalás Morvától az Ipolyig terjedő völgyeit, valamint azok elő- és háttérét. A korai vármegyék magterületei a völgykapuknál (Nyitra, Bars, Hont) és a Dunánál (Komárom, Esztergom, Nógrád) szerveződtek, majd fokozatosan terjesztették hatóterületüket a magasabb térszínnek belső völgyei és me-

dencéi felé, míg végül újabb vármegyék szerveződtek területükön. A 14. századra jelentőssé vált a Garam mentéhez kötődő alsó-magyarországi bányászat, így a bányavárosok (amelyek arany és ezüst bányászata meghatározó volt a középkori Európában), valamint a völgykapukban és Duna mellett rögzülő központok kereskedelmének fejlődése alakította ki azt az összefüggő térkapcsolati rendszert, amelyet leginkább a Kőrmöci Kamara területe fejezett ki. A hegységekből kifutó folyók völgykapui a Dunától távol helyezkednek el, ezért itt nagy kiterjedésű hordalékkúp felszín jött létre, amelynek alacsonyabb szintjeit csak a Csallóköz és a Vág alsó szakasza mellett borította állandó, vagy időszakos vízfelület. Ennek következtében a völgykapuk előtt jelentős kiterjedésű, folyóvölgyekkel tagolt sűrű települési zóna szerveződött. A hegyvidékek belsejébe hosszan benyúló völgyi folyosók jelentős összekötő, illetve átvezető szerepet kaptak a magashegységeken túli külső térségek felé. Legmarkánsabb közöttük a Vág vonala, amely egyben az Észak-Itália és a lengyel térség közötti európai útvonalnak egyik ága. A régió fő térszerkezeti és áramlási vonalának egyik ága a völgykapuk centrumait fűzte fel, a másik a Duna, illetve ártere mellett (részben a Nyugat-Dunántúli régióhoz kapcsolódva) haladt és a régió központjává váló Pozsony térségében csatlakozott az előzőhöz. Ez a pont volt egyben Magyarország meghatározó nyugati kapuja is. Két belső régióval (Nyugat-Tiszáninnen, Nyugat-Dunántúl) való szomszédsága a legaktívabb hármás régióérintkezést alakította ki. Az egymást átfedő határok mentén mindhárom régióra közvetlenül kiható országos központok szerveződtek (Esztergom, Visegrád, Buda).⁸ Három meghatározó külső térséggel (Bécsi-medence, Morva-medence, Szilézia), való aktív érintkezése meghatározó gazdasági és politikai súlyt jelentett a középkor évszázadaiban. Regionalizációs téregységként először mint az Esztergomi Egyházmegye jelent meg, később az említett a Kőrmöci Kamara szerveződött térkapcsolataira.

2.2. Nyugat-Tiszáninnen

A Tiszába futó Zagyva, Tarna, Rima, Mura, Sajó, Bódva és Hernád térségében kevés nyoma maradt a korábbi szerveződések térbeli jellemzőinek. A római előtéri hatások igen szűrtlen jelentek meg, mivel fontos kereskedelmi útvonal nem vezetett erre. Kelta jellegű népességmaradványok mellett a germán szerveződések nyomai mutathatók ki: a vandálok és gepidák főleg az alacsonyabb térszíneken, a folyókhoz kötődve jelentek meg. Több nyoma maradt az őket követő avarságnak, amely különösen a késő avar korban már a belsőbb térségek folyó menti területein is megtelepedett (Mátra-, Bükk-előtér, Sajó- és a Hernád-mente). Valószínűleg igen élénk érintkezési vonal alakult ki az egyre meghatározóbbá váló szlávssággal. A hálószerűen kialakuló térszerkezete sajátos központokat hozott létre. A Dunáninnenre jellemző fővölgykapuhoz kapcsolódás csak Eger, Borsod és Eperjes kapcsán jelent meg. Gyakoribb a fővölgyi irányokhoz kötődő, azok találkozásánál, vagy részben mellékvölgyek bejáratánál kialakuló központhelyzet (Rimaszombat/Rimabánya, Gömör, Vasvár, Torna, Kassa). A kétoldali hegységközi völgyek irányból építkező szerkezeti vonal több szakaszra osztva húzódott Eperjestől, Kassán, Tornán, Gömörön keresztül Rimaszombat/Rimabányáig. A regionalizáció folyamatával együtt, a királyi/nemesi vár- és egyházmegyeközpontok, káptalanok, hiteleshelyek, kolostorok és kiváltságlevéllel rendelkező települések rendszere, a magyarországi városfejlődés igen fontos vonalává vált. A régió jelentős kihatású központja kedvező földrajzi helyzeténél és ebből adódó közvetítő szerepénél fogva Kassa lett. A nagyobb hegységtömbök hegylábi völgyeinek belső szakaszához szigetyszerű, egyirányú szerveződésű települések kapcsolódtak. A völgyek külső végén nyitottabb helyzetű, az erdőgazdálkodástól jobban elszakadó, vízfolyásokhoz kötődő települések voltak jellemzőek. A települések legnagyobb csoportját a Rima, Sajó, Torna, Bódva, Hernád völgytalpain az allúvium kiterjedésétől függően csoportosan, vagy láncszerűen

megjelenő települések adták. A Tisza felé húzódó hegylábi település zónán a belső városvonallal összekötő völgyi útvonalak leágazásaiban jöttek létre jelentős központok (Miskolc, Eger), amelyeket fontos, Budára vezető szerkezeti vonal kötött össze. A Tisza mentén, a Bodrog és a Zagyva torkolatai között a tiszántúllal összekapcsolódó ártér volt jellemző, amely nem jelentett éles határt, ezért a Tisza bal parti térsége a korszakon belül váltakozó szélességben a Nyugat-Tiszáninnen régióhoz szerveződött.⁹ Igen erőteljesen jelentek meg az erdővidékek és a folyóvölgyek, valamint a medencék közötti funkciótagolódás gazdasági (bányászati, erdőgazdálkodási, kohászati, fémmezmunkálási és szőlészeti/borászati) szintjei, amelyek már a honfoglalás- és árpád kori településfunkciókban is megmutatkoztak.¹⁰ A hegysek mellékvölgyeiben kialakuló felső-magyarországi bányavárosok és a hozzájuk kapcsolódó kereskedelem (Kishont, Gömör, Torna, Szepes) voltak a megyék aktív térhasználatának gyors kiterjesztői. Nagyobb regionalizációs téregységként (rövidebb ideig) a Kelet-Tiszáninnen is magába foglaló Egri Egyházmegye, kicsit később az Abák tartományúri területe fogta össze a térséget. Tartósabb és fontosabb téregység volt az összefüggő gazdasági teret kifejező Szomolnokai (Kassai) Kamara.

2.3. Kelet-Tiszáninnen

A 18. századig a Kárpát–medence szerveződési irányainak fontos belső csomópontja és elosztó térsége volt a Felső-Tisza jobboldali mellékfolyóihoz szerveződő térség. A nyugati részhez hasonló, de egyszerűbb felépítésű, jóval kisebb terület térkapcsolati folyamataiban sokkal nagyobb szerepet játszottak az árterek és azok külső-belső ártérperemei. Az ártér és a hegyvidékek között elhelyezkedő települési zónája egyszerűbb tagolású, keskeny kiterjedésű volt. Hegyvidéki háttere sokkal passzívabb és zártabb volt, mint az előző régiók esetében. Ennek következtében térfolyamatai kevésbé különültek el a szomszédos térségektől, változó súllyal, de folyamatosan érvényesültek Felső-Magyarország, Tiszántúl és Erdély hatásai. Ez kifejeződött regionalizációs folyamataiban is. A korai időszakban területének egy része a Felső-Tiszavidék menti fejedelmi, majd másodlagos királyi központhoz tartozott. A megyék végleges területének kialakítása hosszabb idő alatt történt és elsősorban Ung, Bereg és Ugocsa síkvidéki és völgykapuk kötődő területei voltak szervezettek (Ung erőteljesebben kapcsolódott Felső-Magyarországhoz, míg Bereg és Ugocsa a Tiszántúlhoz). Máramaros pedig sokat megőrzött az Erdőelvéhez kötődő kora Doboka jellemzőiből és végig igen erőteljes volt Erdélyhez kötődése. A térség részben önálló regionalizációs térként való megjelenése a középkor folyamán csak a kamarai területek kialakításában mutatkozott, amikor a térkapcsolatokban a Tiszántúlhoz kötődő, de bányászati európai jelentőségű nagybányai bányavidéket magába foglaló Szatmári Kamara területéhez tartozott. Köztes helyzete alapvetően a 16–17. századi folyamatok következtében előnyössé vált, amely ebben az időszakban igen fontos centrumtérséggé tette, ugyanakkor itt nem jött létre olyan domináns régióközpont mint az előzőek esetében, ez a szerep több jelentős település (Ungvár, Munkács, koronavárosok) között váltakozó súllyal osztódott meg az évszázadok során.

3. Két birodalom ütköző zónája: a Felvidék tagolódása a hódoltság idején

Az ország három részre szakadása nem nélkülözte a Kárpát-medence regionális tagolódásának sajátosságait, a Felvidék téregységeire is különböző mértékben hatott az ország regionalizációs hatalmi terének osztódása. A térségben, ha nem is egyenlő mértékben, de mind a három hatalom megjelent. A királyi uralom maradt a meghatározó a térség nagyobb részén, a tiszáninnen megjelent egy része az Erdélyi Fejedelemséghez került, de annak poli-

tikai, gazdasági és kulturális hatása a többire is végig erőteljes volt. A törökök 16. század közepi hadjárataival a Felvidék déli területein tartósan megjelent a török hatalom. Ezen az állapoton a későbbi hadjáratok és békekötések már csak kisebb mértékben változtattak. A regionalizációs törésvonalak közel 150 éves megléte ellenére a regionalitás folyamatai és a térkapcsolati rendszerek fenntartották a Kárpát-medence sajátosan összefüggő működését. Az országos fő szerkezeti vonalak változása kihatott a felvidéki térség súlyának növekedéséhez: kiesett a temesi és a dél-tiszántúli szakasz, viszont bekapcsolódott a Gyulafehérvár–Torda–Kolozsvár–Dés–Nagybánya vonal, amely a Felső-Tisza mentén a Hernád mentén folytatódott a Szepességig. A részben kieső hevesi, nógrádi, esztergomi zóna északabbra húzódva pótlódott, és ez is kihatott a Hernád, Garam és Vág menti áramlások erősödésére.

A királyi területeken kialakított főkapitányságok területe alapvetően igazodott a megmaradt regionális hatóterekhez. A Horvát, Vend, Szlavón, Balaton–Dráva közi és a Duna–Balaton közi Főkapitányságok mellett (amelyek komoly területet vesztő régiókból szerveződtek), sokkal nagyobb regionalizációs szerepet kapott a Dunáninnen régióra szerveződő Bányavárosi Főkapitányság, és a két Tiszáninnyi régió területéből kialakított Felső-Magyarországi Főkapitányság. Ez utóbbinál kisebb változást hozott a királyi és a fejedelmi hatalom közötti területi osztozkodás, amely stratégiai és politikai okokból a Tiszántúl nagyobb részét és Máramarost Erdélyhez, Szabolcs és Szatmár megyéket a Főkapitánysághoz kapcsolta. A fő térszerkezeti vonal elvágása Esztergom és Eger között, illetve a délkeleti zónájának elhalása a Duna és Várad között egyrészt módosította az áramlásokat. Korábbi központok elhaltak, jelentőségüket veszítették, pl. Temesvár, Pécs, Székesfehérvár, Buda, Esztergom, később Várad, helyettük, főleg felvidékiek (Pozsony, Nagyszombat, Trencsén, Besztercebánya, Zólyom, Lócse, Eperjes, Kassa, Munkács) és erdélyiek (Kolozsvár, Torda, Beszterce, Szeben, Brassó) váltak komoly térszervezővé. A korábbi áramlási struktúra megszakadása és az Erdélyi Fejedelemség politikai szerepe kétpólusúvá tette a királyi Magyarország területét, mégpedig úgy, hogy mind kettő a Felvidékhez kötődött. A nyugati centrum, a Bécshez kapcsolódó és kedvező fejlettségű Kisalföld, míg a másik pedig a Kelet-Tiszáninnyi (Szepesség, Hernád völgye, Felső-Tisza vidék) volt. Komoly regionalizációs súlyt adtak a térségnek Bethlen Gábor és Thököly Imre politikai törekvései, utóbbinak fejedelmi területe szinte az egész Felvidéket lefedte 1682-ben.

4. A Felvidék térszerkezeti átalakulása a 18–19. században

A török kiűzését követően a külső hatásirányokból csak a nyugati maradt meghatározó. A Habsburg regionalizációhoz kapcsolódó betelepítések, az új nagybirtok rendszer, az országon kívüli, nyugatról érkező gazdasági expanzió és a katonai szerveződés átalakítása folyamatosan épült be az egységes államterület térszerkezeti rekonstrukciójába. Ez különösen kedvező volt a Dunáninnen polgárosodásának. Ekkor kezdődött egy hosszan tartó folyamat, amely először a felvidéki térségben hozott szembetűnő változásokat: a nyugati térségek gyorsabb és erőteljesebb fejlődése. A nemrég még országos centrumtérségként működő Tiszáninnyi gyorsan veszített súlyából és szerepköréből. Ennek oka elsősorban a Habsburg területi politikában rejtett: amelynek több célja volt: a visszafoglalt területeken a hatalmi struktúra kiépítése, Erdély új szerepkörének megfogalmazása és hatóterének visszaszorítása, a délvidéki határőrvidékek megerősítése. Ugyanakkor nyilvánvaló törekvése volt az udvari politikának a Thököly és Rákóczi bázisának számító kelet-felvidéki térség hadi szerepének leépítése és a terület súlyának csökkentése. A 18. század végére erőteljesé vált a Habsburg regionalizáció központosító törekvése, amely a kárpát-medencei térfolyamatok felismerésére épült és az ország területi, működési egységének megőrzésére tö-

rekedve erősített fel, vagy fojtott el térfolyamatokat. Ez valósult meg II. József új regionalizációs téralakításában 1785-ben. A megyegyűléseket felfüggesztette és az Erdély nélküli Magyarországot 10 kerületre osztotta fel, ezzel a regionális működési kereteket emelte be a politikai térstruktúrába, lefokozva egyúttal a megyék politikai szerepét. Ez a regionalizációs felosztás sem törekedett egységes tömbként kezelni a Felvidéket, bár a megyék alapján volt kialakítva, de a létező térkapcsolati egységeket jelenítette meg. A tíz kerületből álló közigazgatási struktúra 1790-es megszüntetése után a részben már módosult területű megyék visszakapták politikai rangjukat.

A gazdaság átalakulás, annak területi megjelenésében is jelentős változásokat hozott,¹¹ amely azonban a Felvidéket a 18. században csak közvetve érintette. A folyamatok elsősorban az Alföld korábban központ nélküli és részben az erővonalaktól távol eső térségét alakították át. A század közepére a bácskai városoktól a kun településeken át a hajdúvárosokig a mezővárosoknak összefüggő termelő és kereskedő zónája alakult ki. Kereskedelmük a területi munkamegosztás, és a kereskedelmi élelmiszer többlet révén ösztönzője lett a felvidéki bányásztérségek ipari átalakulásának, ahol elsősorban a Rima, Sajó és Hernád közti felső-magyarországi, érc és részben barnaszén bányászatra épülő vasipar, volt az ipari modernizáció megvalósítója. Az ország növekvő gazdasági teljesítőképessége, a nyugat-európai technológiai fejlődés hatásai, a népesség gyarapodásának gyorsulása, a városok növekedése, a hadsereg modernizálása, a szállítási utak kiépítése, lecsapolások és csatornaépítések stb. egyre nagyobb mennyiségben igényelték a hegyvidékből kitermelhető nyersanyagok (érc, szén, fa, kő stb.) kitermelését és ipari feldolgozását. A térkapcsolatokban kezdett elmosódni a korábbi évszázadok részbeni elkülönülése.

A szabadságharc leverése után – a korábbinál erőszakosabb politikai formában – újból megjelent a kerületi felosztásra törekvés. A Bach-korszak önkényuralmi területbeosztásában a kerületek kialakításakor a legfőbb politikai funkció természetesen a magyar egység akadályozása volt, de e mellett területi szempontok is érvényesültek. A Felvidék ekkor kapta a Pozsony és Kassa központú kerületekben a legvilágosabb határokkal (Heves és Nógrád megyék nélkül) kijelölt regionalizációs kereteit.¹² Az 1867-es kiegyezés követően a gazdasági növekedés felgyorsult és megindult a közigazgatás átalakítása, amely magával hozta a térszerkezet átalakulását. Ennek alapvetően négy meghatározó összetevője volt: elsőként a folyamatosn bővülő fő és mellékvonali vasúti hálózat említhető, másodikként az erőteri felhalmozásra épülő országos központ, a székesfőváros dinamikus fejlődése volt meghatározó, harmadikként az urbanizáció, a városi hierarchia szintek erőteljes átalakulása adott keretet a modernizációnak, negyedikként a gazdasági növekedés¹³ területi koncentrációja vált meghatározóvá, ezek a koncentrációk pedig – ha rövid időtartamban is – gazdasági régiókként értelmezhetők.

A felvidéki térség, elsősorban az iparosodó gömör-szepesi térség kitüntetett szerepet kapott a vasúthálózat kiépítésében. Miskolc és Kassa után a Sajó, Murány, Rima és Zagyva folyók völgyében is hamar megjelentek az ipari területeket feltáró vasútvonalak. Majd a Szepesség és Liptói-medence felé, illetve Bártfára, Mezőlaborcra és Ungváron, Munkácson keresztül Máramaroszigetre jutott el a vasút. A nyugati térségben lassabban haladt a vonalak kiépítése, a Vág völgyében is csak a nyolcvanas években épült ki a vonal teljesen, így jött létre a felvidéki körvasút és ekkor épült meg a keleti és nyugati részt Losoncon, Zólyomon és Túrócshévízen át Zsolnával összekötő vonal.

A három régió, a Dunáninnen, a Nyugat-Dunántúl és a Nyugat-Tiszáninnen áramlási csomópontjánál kiépített településegyüttes tudatos regionalizációs politika révén vált országos térszervező központtá, székesfővárossá, amely számos új, a politika struktúrájának megfelelő törvényhatósági, közigazgatási, kulturális, egészségügyi stb. funkcióval és intézménnyel bővült. A század végére pedig a feldolgozóipar, a távolsági kereskedelmi cé-

gek és pénzintézetek központjainak fontos megtelepedési helyévé vált. Ezek a folyamatok nagymértékű városnövekedéshez és infrastrukturális fejlesztésekhez vezettek, amelyek jelentős munkaerő beáramlással és népességnövekedéssel jártak. A felvidéki térség szempontjából mindez kedvező volt, mivel Budapest közelsége, fontos vonzerőt jelentet sőt a térség egy része Budapest közvetlen vonzásterébe került.

A dualizmus korának városhierarchijáról végzett vizsgálatok funkcióik alapján határozzák meg a városok rangsorát. A törvényhatósági, valamint rendezett tanácsú városok mellett figyelembe vett városi szerepkörű községekkel együtt 245 települést soroltak be a Budapest alatti öt hierarchia szintbe.¹⁴ A Felvidék esetében a nyugati (Pozsony) és a keleti (Kassa) régióközpontok történeti és gazdasági súlyát jelzi, hogy részleges központnak csak Miskolc értelmezhető, míg a többi fontos város alacsonyabb hierarchia szintű volt. A modernizáció elsősorban a régióközpontokat és a főbb szerkezeti vonalak menti városokat érintette, míg nagy kiterjedésű belső területek a térségben jelentős elmaradásban voltak. Ez kihatott a századfordulóra élesen megjelenő, korábban csak ritkán szerepet játszó etnikai, nyelvi tagolódás területi vonatkozásaira, amely főleg a szlovákság kulturális, majd politikai törekvéseiben vált elsődlegessé.¹⁵

Az országos központ, regionális központok, részleges regionális központok, valamint az őket összekötő áramlási szerkezeti vonalak eltérő funkciójú és fejlődési dinamikájú gazdasági téregységeket/régiókat jelenítettek meg. A gyorsan fejlődő gazdasági régiók modernizációs centrumokká váltak, a fejlődésből kimaradó köztes terek és határ menti peremek pedig perifériákká.¹⁶ Ugyanakkor valós közigazgatási régiókat a korábbi előzmények politikai vonzata, a megyerendszer megszilárdítása és a korszak politikai óvatossága miatt nem hoztak létre, de a statisztikai régiók kialakítása a térkapcsolati és gazdasági régiók leképezése alapján a századfordulóra megtörtént Hat különböző erősségű gazdasági magterület emelhető ki: kislalföldi, délvidéki, felvidéki, partiumi, erdélyi és horvátországi. A Felvidékhez kötődően két fontos gazdasági tér jött létre. A kislalföldi első Magyarország Budapest melletti legfontosabb gazdasági térsége volt. A Dunáninnen déli és a Dunántúl északi részének tér- és gazdasági folyamatai összefonódtak Pozsony központtal, amelyet a monarchia két központja közötti elhelyezkedés, a közöttük kialakuló áramlás és kapcsolatrendszer jelentősen erősített. A szinte szabályos medence szerkezet jelentős, már korábban is Bécsset ellátó agrár térséget foglalt magába, ezt vette körbe a történeti városhálózat gyorsan megújult ipari és kereskedelmi funkciójú gyűrűje (Szombathely, Sopron, Pápa, Veszprém, Székesfehérvár, Nyitra és Nagyszombat), amelyet a Dunához és az átlós vasúti erővonálhoz kapcsolódó központok (Győr, Komárom, Esztergom) egészítettek ki. Ehhez a térkapcsolati rendszerhez kapcsolódott a Vág és a Garam völgyének kisvárosokból és nagyközségekből álló ipari térsége.

A keleti részen az előbbihez képest kisebb és kevésbé összefüggően megjelenő, a Gömör-Szepesi-Érchegységhez, a Szepességhez és Kassához koncentrálódó gazdasági tér elsősorban bányászatra, fémipari feldolgozásra és ezek kiegészítő ágazataira épült. Nem is fedte le a korábbi Nyugat-Tiszáninnen teljes területét. Mindez azt jelenti, hogy a modernizáció a két térségben csak bizonyos területeken érvényesült és eltérően jelent meg, míg a nyugati részen észak-déli különbség, az utóbbi előnyére, a keleti részen pedig nyugat-keleti eltérés alakult ki az előbbi javára, de jelentős volt mindkét részen a városok és a falvak közötti különbség is. Ennek következtében az északi és a keleti határmenti területek perifériákká váltak, amelynek komoly kihatásai voltak a nemzetiségi törekvések előtérbe kerülésekor.

A felvidéki térség a 19. század végére az ország nagy részén érvényesülő folyamatok következtében veszített korábbi történeti és térszerkezeti karakteréből és az említett két gazdasági térkoncentrációtól eltekintve elsősorban táji jellemzői és összetett etnikai jellege miatt kapott mindennapos értelmezést a közgondolkodásban. Ezt a trianoni szerződés által

meghúzott határ (a szinte teljes terület leszakításával) felerősítette, alapvetően egységes történeti térként jelenítve meg, nagyrészt elfedve korábbi térszerkezeti funkcióit és tagolódását. A népesség sajátos, területekhez kötődő etnikai elrendeződése, a magyar és szlovák nyelvi-kulturális identitásnak a német mellé való felzárkózása élesebben kezdte kirajzolni regionális és földrajzi sajátosságokat. Ilyen volt a szlovákság erőteljesebb szerveződése a Dunáninnen középső és északi területein, a magyar népesség növekedése a Felvidék déli területeinek falvaiban és városaiban, a németség koncentrációja a bányavidékeken és a városokban. Ebben a folyamatban nem igazán vett részt az erőteljes szlovák kulturális identitásból kimaradó, vagy azt nem vállaló tisztánmagyar ruszin népesség. A regionalizációban hatalmon lévő etnikum (előbb a német, majd a dualizmusban a magyar) az egységesítésre törekedett, amelyre válaszul a többi etnikum a területi elkülönülést szorgalmazta. A különböző népek egymástól elváló kulturális építkezésnek földrajzi és funkcióterekhez való kötődése pedig komoly következményekkel járt a 20. század elejére.

JEGYZETEK

1. Frisnyák Sándor (1996): Magyarország kultúrgeográfiai korszakai. In: Frisnyák S. (szerk.): A Kárpát-medence történeti földrajza Nyíregyháza, pp. 121–142.
2. Tóth József: A felvidék szerepe a Kárpát-medence térszerkezetében. In: Frisnyák S. (szerk.): A Felvidék történeti földrajza. Nyíregyháza, pp. 255–262.
3. Kubinyi András: Pécs gazdasági jelentősége és városiassága a későközépkorban. In: Font Mária (szerk.): Pécs szerepe a Mohács előtti Magyarországon. Pécs, pp. 44–50.
4. Süli-Zakar István–Csüllög Gábor (2010): A regionalizmus, a terület- és településfejlesztés történelmi előzményei Magyarországon. In: Süli-Zakar István (szerk.) A terület- és településfejlesztés alapjai II. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, pp. 37–73.
5. Frisnyák Sándor: A Kárpát-medence feudáliskori munkamegosztásának földrajzi modellje. In: Boros L. (szerk.): Erdély természeti és történeti földrajza. Észak- és Kelet-Magyarországi Földrajzi Évkönyv 8. Nyíregyháza pp. 168–173.
6. Csüllög Gábor (2008): Az európai áramlási terek hatása a Kárpát-medence területi tagolódásának történeti folyamatára. In: Reményi P.–Szabó A. (szerk.) A nagy terek politikai földrajza. PTE TTK Földrajzi Intézet KMBTK, Pécs, pp. 334–341.
7. Csüllög Gábor: Térszerveződési irányok a Felvidék regionális tagozódásában. In: Frisnyák S. (szerk.): A felvidék történeti földrajza. Nyíregyháza, pp. 243–253.
8. Csüllög Gábor (2009): A középkori Magyarország regionális tagolódása. In: Közép-Európai Közlemények II. évfolyam 4–5. szám, 2009/4–5. No. 6–7. pp. 64–71.
9. Csüllög Gábor (2007): A Tiszántúl a Kárpát-medence 10–17. századi regionális tagolódásában. Studia Geographica 18. Debrecen, p. 147.
10. Móra János: Természetföldrajzi tényezők hatása a településszerkezetre a Gömör-Tornai-karszt területén. In: Frisnyák S. (szerk.): A felvidék történeti földrajza. Nyíregyháza, pp. 481–491.
11. Gulyás László: A magyar gazdasági élet jellemzői a 18. század és a 19. század fordulóján. In: Gulyás L. (szerk.) A modern magyar gazdaság története. JATEPress, Szeged, 2009. pp. 13–30.
12. Gulyás László (2009): A gazdasági élet a polgári forradalom és az önkényuralom korszakában 1848–1867. In: Gulyás L. (szerk.) A modern magyar gazdaság története. JATEPress, Szeged, pp. 45–59.
13. Gulyás László (2009): Regionális folyamatok a 19. században. In: Gulyás L. (szerk.) A modern magyar gazdaság története. Jatepress, Szeged, pp. 93–99.
14. Beluszky Pál: Magyarország településföldrajza. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 584 p.
15. Gulyás László (2005): Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák–Magyar Monarchiától napjainkig. Hazai Térségfejlesztő Rt. Budapest, 285 p.
16. Suba János (2001): A polgári Magyarország közigazgatási beosztásának alakulása a határváltozások tükrében 1867–1941 között In: Suba J. (szerk.): „A Közigazgatás, a véderő és a rendvédelem kapcsolatának változásai a polgári magyar állam időszakában” Rendvédelem-történeti Füzetek X. évf./12. szám Budapest, pp. 102–107.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Beluszky P. (1999): Magyarország településföldrajza. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 584 p.
- Csüllög G. (1998): Térszerveződési irányok a Felvidék regionális tagozódásában. In: Frisnyák S. (szerk.): A felvidék történeti földrajza. Nyíregyháza, pp. 243–253.
- Csüllög G. (2007): A Tiszántúl a Kárpát-medence 10–17. századi regionális tagolódásában. *Studia Geographica* 18. Debrecen, 2007, p. 147.
- Csüllög G. (2008): Az európai áramlási terek hatása a Kárpát-medence területi tagolódásának történeti folyamatára. In: Reményi P.–Szabó A. (szerk.) A nagy terek politikai földrajza. PTE TTK Földrajzi Intézet KMBTK, Pécs, 2008. pp. 334–341.
- Csüllög G. (2009): A középkori Magyarország regionális tagolódása. In: Közép-Európai Közlemények II. évfolyam 4–5. szám 2009/4–5. No. 6–7. pp. 64–71.
- Frisnyák S. (1996): Magyarország kultúrgeográfiai korszakai. In: Frisnyák S. (szerk.): A Kárpát-medence történeti földrajza Nyíregyháza, 1996. pp. 121–142.
- Frisnyák S. (2000): A Kárpát-medence feudáliskori munkamegosztásának földrajzi modellje. In: Boros L. (szerk.): Erdély természeti és történeti földrajza. Észak- és Kelet-Magyarországi Földrajzi Évkönyv 8. Nyíregyháza pp. 168–173.
- Gulyás L. (2005): Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák–Magyar Monarchiától napjainkig. Hazai Térségfejlesztő Rt. Budapest, 285 p.
- Gulyás L. (2009): A magyar gazdasági élet jellemzői a 18. század és a 19. század fordulóján. In: Gulyás L. (szerk.) A modern magyar gazdaság története. JATEPress, Szeged, 2009. pp. 13–30.
- Gulyás L. (2009): Regionális folyamatok a 19. században. In: Gulyás L. (szerk.) A modern magyar gazdaság története. Jatepress, Szeged, 2009. pp. 93–99.
- Gulyás L. (2009): A gazdasági élet a polgári forradalom és az önkényuralom korszakában 1848–1867. In: Gulyás L. (szerk.) A modern magyar gazdaság története. JATEPress, Szeged, 2009. pp. 45–59.
- Kubinyi A. (2001): Pécs gazdasági jelentősége és városiassága a későközépkorban. In: Font Mária (szerk.): Pécs szerepe a Mohács előtti Magyarországon. Pécs, pp. 44–50.
- Móga J. (1998): Természetföldrajzi tényezők hatása a településszerkezetre a Gömör-Tornai-karszt területén. In: Frisnyák S. (szerk.): A felvidék történeti földrajza. Nyíregyháza, pp. 481–491.
- Suba J. (2001): A polgári Magyarország közigazgatási beosztásának alakulása a határváltozások tükrében 1867–1941 között In: Suba J. (szerk.): „A Közigazgatás, a véderő és a rendvédelem kapcsolatának változásai a polgári magyar állam időszakában” Rendvédelem-történeti Füzetek X. évf./12. szám Budapest 2001, pp. 102–107.
- Süli-Zakar I.–Csüllög G. (2010): A regionalizmus, a terület- és településfejlesztés történelmi előzményei Magyarországon. In: Süli-Zakar István (szerk.) A terület-és településfejlesztés alapjai II. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 2010 pp. 37–73.
- Tóth J. (1998): A felvidék szerepe a Kárpát-medence térszerkezetében. In: Frisnyák S. (szerk.): A Felvidék történeti földrajza. Nyíregyháza, pp. 255–262.